

De metamorfose van een socialist

Hendrik de Man en de Eerste Wereldoorlog als een politiek laboratorium

De socialistische intellectueel Hendrik de Man (1885-1953) streed tijdens de Eerste Wereldoorlog als vrijwilliger aan het front. De oorlog heeft een enorme invloed uitgeoefend op zijn politieke denken. Dit artikel besteedt aandacht aan de meest significante veranderingen die zich in de nasleep van de oorlog in het denken van de Man manifesteerden. Ze kunnen in grote lijnen samengevat worden als de omschakeling van een door het marxisme geïnspireerde materialistische en deterministische opvatting van de samenleving naar een meer genuanceerde visie, waarbij politieke conflicten geen zuivere afspiegeling vormen van economische tegenstellingen. Na bezoeken aan Rusland en de Verenigde Staten concludeerde de Man dat alleen de liberale democratie, ondanks haar tekortkomingen, ervoor kan zorgen dat het socialisme zich kan ontplooiën. Hij geraakte er bovendien van overtuigd dat de echte vaderlandsliefde en de geest van zelfopoffering waarvan gewone soldaten wereldwijd hadden blij gegeven, de hoekstenen konden vormen van een nieuwe socialistische ideologie, die hij in de daaropvolgende jaren ging propageren.

De memoires van Paul-Henri Spaak openen met een oprecht eerbetoon aan een Belgische intellectueel die zijn politieke loopbaan in een beslissende plooi heeft gelegd: ‘Vooral Hendrik de Man, teruggekeerd in België na een lang verblijf in Duitsland, had mij doen inzien hoe romantisch en irrealistisch mijn “extreemlinkse”

◀ Hendrik de Man, Antwerpen, 1909. (Amsab-ISG, Gent)

standpunten wel waren [...]. Hij heeft tijdens de oorlog zware fouten gemaakt, die verklaard kunnen worden door het feit dat deze professor in de psychologie zowel politiek inzicht als mensenkennis ontbeerde. Zijn intellectuele superioriteit zorgde ervoor dat hij neerkeek op de mensen. Maar ondanks die zware vergissingen, die van hem een paria en een balling maakten, wil ik hem toch beschouwen als de meest authentieke socialistische denker van de 20e eeuw, en een van de weinige mensen die mij, op sommige momenten, het gevoel gaven met een genie te maken te hebben. Zijn theoretische werk zal ooit opnieuw onder de loep worden gelegd. Dan zal de Man de plek krijgen die hij verdient, als een van de beste sociologen van onze tijd.’¹

Meer dan veertig jaar na Spaaks worden merken we buiten België nochtans niet veel van enige hernieuwde belangstelling voor de Mans bijdrage aan de socialistische beweging in de 20e eeuw en blijft het wellicht wachten op een nieuw en onpartijdig waardeoordeel over zijn intellectuele verwezenlijkingen. Het valt bijvoorbeeld op dat de Man veel aandacht krijgt in het baanbrekend werk van Donald Sassoon, *One Hundred Years of Socialism*. Daarin wordt hij beschreven als een denker wiens opvattingen niet echt invloedrijk waren binnen het brede palet van ‘mislukte alternatieven’ dat in de jaren 1930 werd ontwikkeld. Sassoon prijst hem als politicus voor zijn Plan van de Arbeid, dat hij bestempelt als ‘een van de meest coherente neosocialistische projecten van het decennium om het kapitalisme te beheren’; het bleek echter ‘een variant te zijn van het compromis tussen arbeid en kapitaal dat bijzonder weinig succesvol was in Weimar-Duitsland’. Als ideoloog wordt hij veel minder geprezen, want Sassoon beschouwt hem als een van die ‘inspirerende socialistische denkers’ die ‘aanvankelijk het traditionele marxisme of de orthodoxe socialistische opvattingen kritiseerden en vervolgens het fascisme omarmden’. Volgens hem speelde de Man, als denker, een eerder marginale – zij het tamelijk schadelijke – rol in de geschiedenis van de linkerzijde.²

Met de Mans reputatie komt het wellicht nooit meer goed. Die zal altijd beoedeld blijven door zijn beslissing om te collaboreren met de Duitse bezettingstroepen, nadat zij België waren binnengevallen in juni 1940; ‘de zware fouten’ in de woorden van Spaak. Vooral het feit dat hij ook de redenen voor zijn actieve collaboratie met het nieuwe regime toelichtte, veroorzaakte veel opschudding. Had het teleurstellende beleid van coalitieregeringen niet aangetoond dat de burgerlijke partijen – van liberale en christendemocratische signatuur – niet echt bereid waren gebleken om zich in te zetten voor economische en sociale hervormingen? Was het parlementaire systeem geen onaantastbaar bolwerk gebleken van de gevestigde belangen? De Man was ontgoocheld in de representatieve democratie, en door de nieuwe orde te bestempelen als de ‘bevrijding’ van de ‘kapitalistische plutocratie’, gaf hij op een extreme wijze uiting aan zijn ontgoocheling.³

Maar wie erkent dat er een verband bestaat tussen de Mans theoretische opvattingen en zijn collaboratie, gaat vrijwel onvermijdelijk zijn hele intellectuele oeuvre ongenadig kritiseren. Bovendien doet een dergelijk verband enkele lastige vragen rijzen over mogelijke overeenkomsten tussen het socialisme en het fascisme. Zoals Dick Pels schreef: ‘Waarom ging een van de meest vindingrijke denkers van de

socialistische beweging in het interbellum – iemand die op het juiste moment het gedachtegoed van het orthodoxe marxisme bijstuurde en daarvoor door veel mensen werd geprezen, en die als sociale wetenschapper ijverig op zoek ging naar elementen om de socialistische idee vervolgens op indrukwekkende wijze te herformuleren – aanschurken tegen het “intellectuele fascisme”, en wel in die mate dat hij collaboratie met nazi-Duitsland als een legitieme intellectuele en politieke opvatting wist voor te stellen?’⁴

Die troebele erfenis verklaart wellicht ook waarom wetenschappers na de oorlog zo weinig aandacht hebben besteed aan het werk van de Man en verkozen om vooral te focussen op de vermeende profascistische onderstroom in zijn geschriften. Zijn hele intellectuele erfenis is meestal bekeken door het prisma van de collaboratie. Vooral de opvatting van Zeev Sternhell is bekend. Die trachtte te bewijzen dat de Man al lang voor de lente van 1940 ‘een politieke ideologie had ontwikkeld die in alle opzichten als fascistisch kon worden bestempeld’. Sternhell ging ervan uit dat ‘het fascisme in veel opzichten kan worden beschouwd als een hardnekkige poging om het marxisme te corrigeren en een vorm van nationaal-socialisme te scheppen’. De Mans orthodoxe marxistische opvattingen evolueerden in de richting van een rechts-autoritair gedachtegoed, en dat was in Sternhells ogen een coherente evolutie.⁵ Zijn kritiek op het materialisme, zijn geloof in het leiderschap van een elite en het feit dat hij een eerder lauwe voorstander was van de volledige nationalisatie van de productiemiddelen, deden hem in de context van de jaren 1930 vrijwel onvermijdelijk het fascisme en Hitlers *Neue Ordnung* omarmen. Dat hij de Belgische socialistische militanten aanspoorde om hetzelfde te doen, was de ‘logische uitkomst van zijn denken’.⁶ Sternhell beweerde niet dat het revisionisme altijd het risico in zich draagt dat het pad wordt geëffend voor rechtse dictaturen, maar hij liet wel verstaan dat de Mans poging om een derde weg te vinden tussen het orthodoxe marxisme en het liberalisme zijn keuze voor het fascisme vergemakkelijkte.⁷

De onvriendelijke manier waarop Sternhell de Man wegzette, heeft het wetenschappelijk onderzoek over de Man aanwijsbaar beïnvloed, want veel latere studies hadden vooral aandacht voor de donkere kant van zijn gedachtegoed. Charles Maier bijvoorbeeld reduceerde de Man tot een pionier van niet-rationalistische theorieën over management en een prominente vertegenwoordiger van hen die zich teleurgesteld afkeerden van de sociaaldemocratie en ‘overtuigd geraakten van het feit dat het doctrinaire socialisme te weinig rekening hield met de driften van de mens, zijn diepe verlangen om loyaal te zijn aan een gemeenschap en te gehoorzamen’ – opvattingen die de Man deelde met Robert Michels, Emil Lederer en de ‘gefrustreerde en arrogante’ Oswald Mosley, die eveneens ‘een links-rechts traject’ hadden doorlopen.⁸ Philippe Burrin reageerde dan weer voorzichtiger. Volgens hem ‘was de Man zonder meer een fascist’, maar ook hij schreef zijn fundamentele politieke ommezwaai in 1940 toe aan zijn ‘antiparlementaire’ en ‘antiliberaal’ opvattingen, en aan de voluntaristische visie op het socialisme die de Man tijdens de Eerste Wereldoorlog ging koesteren. Met andere woorden: het was niet zijn be-

doeling geweest om zich tot het fascisme te bekennen, maar – in de strijd tegen dat fascisme – geraakte hij erdoor ‘besmet’.⁹ Richard Griffiths ten slotte twijfelde niet aan het antidemocratische karakter van de Mans uitgangspunten. Hij ontwaarde in zijn pleidooien voor een ‘sterke staat’ en een gemengde economie de kiemen van de Europese Gemeenschap, die hij als een ‘fundamenteel antisocialistische constructie’ beschouwde.¹⁰

Ook dit artikel bevat geen allesomvattende analyse van het denken van de Man. Evenmin is het de bedoeling om de controverse rond zijn vermeende fascistische neigingen opnieuw aan te wakkeren. Wel wordt de impact van de Eerste Wereldoorlog op het denken van de Man getraceerd, in een zo accuraat mogelijke synthese. Het opzet van dit artikel is dus beperkt en de benadering is descriptief.

Bij nauwkeurige lezing van de originele teksten blijkt dat op zijn minst bij een aantal eerdere beschrijvingen van het denken van de Man vraagtekens kunnen worden gezet, vooral die waarin de auteur een aantal typische kenmerken van zijn denken niet wist te doorgronden. Hendrik de Man was immers allerminst een voorbeeldfiguur van de ‘frontgeneratie’ die haar geloof in de klassenstrijd en het internationalisme verloor en overliep naar het kamp van de *union sacrée* en de nationalisten. Wel was hij iemand die aan de slag ging om het socialistische gedachtegoed op een democratische en progressieve manier te vernieuwen. Wat dat betreft, was zijn belangrijkste werk het baanbrekende *The Remaking of a Mind: a Soldier's Thoughts on War and Reconstruction* (1919), dat in een verkorte versie ook in het Frans werd gepubliceerd.¹¹ Een lezenswaardig boek – gedeeltelijk memoires, gedeeltelijk essay –, niet alleen vanwege zijn intrinsieke kwaliteiten en gemakkelijke anekdotes, maar ook omdat het de bouwstenen aanreikte voor een linkse agenda die opvallend veel overeenkomsten vertoonde met die van de Britse New Liberals in die tijd, zoals Leonard T. Hobhouse en John A. Hobson, en de plansocialisten van de Labour Party in de jaren 1930.¹² Daar mag je overigens niet uit concluderen dat zij door dit boek rechtstreeks werden beïnvloed, want de Man ontleende zijn faam in de jaren 1920 vrijwel uitsluitend aan zijn *Zur Psychologie des Sozialismus* (1926), terwijl de Britse plansocialisten meer bekoord werden door het latere Plan van de Arbeid. Vandaar dat zijn oproep voor een ‘nieuw socialisme’ in 1919 niet werd opgepikt door de (rest van de) Europese linkerzijde, hoewel de Man zelf, in zijn latere werk, de redenen ervoor meer in detail ging toelichten. Daarom zullen we in dit artikel niet alleen *The Remaking* onder de loep leggen, maar ook aandacht hebben voor het intellectuele oeuvre van de Man dat na 1919 het licht zag.

Het vervolg van dit artikel ziet er zo uit: eerst ga ik dieper in op de opvattingen van de Man over naties en nationalisme. Vervolgens besteed ik aandacht aan de politieke instellingen en de sleutelrol die zij hebben bij het bieden van een adequaat kader voor het socialisme. Ten derde leg ik de rol van psychologische drijfveren in de Mans theorie van het handelen onder de loep. Ten vierde verhelder ik de Mans opvatting van een socialistische maatschappij. En ten slotte geef ik aan waarin de originaliteit van het denken van de Man schuilt, via een aantal voorlopige conclusies,

Hendrik de Man (tweede van rechts) met zijn moeder Josephine van Beers, zijn broer Robert (Bob) en zijn zus Yvonne, jaren 1890. (Amsab-ISG, Gent)

die vooral verband houden met de specifieke invloed van de Eerste Wereldoorlog op zijn denken.

Van naïef naar genuanceerd internationalisme: het belang van naties erkennen

Hendrik de Man werd in 1885 in Antwerpen geboren – hetzelfde jaar waarin de Belgische Werkliedenpartij (BWP) werd opgericht. Hij groeide op in een rijke en gerespecteerde Antwerpse familie, die tot de Vlaamse bourgeoisie behoorde. De Man bestempelde de microkosmos waarin hij opgroeide later als *communisme parfait*, een ‘familiale gemeenschap zonder sociale ongelijkheid’, waarin belangstelling voor kunst en vreemde talen werd aangemoedigd en eenvoudige omgangsvormen op prijs werden gesteld.¹³ Het was de scherpe tegenstelling tussen die harmonieuze familiale omgeving en de ruwe wereld van de arbeiders waarin armoede, uitbuiting en fysieke en morele aftakeling de toon aangaven, die hem op zestienjarige leeftijd deed kiezen voor het socialisme. Met andere woorden: het ging om een instinctieve reactie tegen sociaal onrecht. De Man had genoeg van het bedrog en de geringe sociale betrokkenheid van de klasse waartoe hij behoorde, zonder dat hij daarom wou breken met de cultuur en de waarden van die klasse.¹⁴

Hendrik de Man (tweede van rechts) met enkele anderen (rechts Tom Shaw, secretaris van de Internationale Federatie van Textielarbeiders) op een podium tijdens een congres, vermoedelijk van de textielarbeiders in Engeland in de jaren 1910. (Amsab-ISG, Gent)

Het marxisme betekende voor de jonge de Man meer dan een filosofie: het was een allesomvattende overtuiging die zijn geloof in gelijkheid en emancipatie nog aanwakkerde en hem voor de Eerste Wereldoorlog zelfs euforisch maakte.¹⁵ De Man ontpopte zich tot een fervent voorstander van het socialisme en begon allengs ook anderen te overtuigen: hij knipte bewust de banden door met zijn familie en liet het vooruitzicht op een lucratieve baan schieten door in Leipzig het bestaan van een proletariër te gaan leiden. Daar nam hij actief deel aan felle discussies onder jongsocialisten, waarbij hij vaak de kant koos van onder meer Karl Liebknecht en Ludwig Frank, leden van de Sozialdemokratische Partei Deutschlands (SPD), met wie hij in 1907 in Stuttgart de Internationale Federatie van Socialistische Jongerenorganisaties oprichtte.¹⁶

De Man was in die periode een orthodoxe socialist, die alle basisstellingen van het historisch materialisme onderschreef. Voor iemand die in een kosmopolitische omgeving was opgevoed, wekten vooral zijn internationalistische opvattingen weinig verbazing. Minder voor de hand liggend was zijn onwankelbare pacifistische overtuiging – zeker als je weet dat hij amper enkele jaren tevoren nog op het punt stond te kiezen voor een militaire carrière –, maar in zijn ogen was oorlog een nevenproduct van het haperende kapitalistische systeem. Aangezien gewapende conflicten tussen naties de onverzadigbare behoefte van de bourgeoisie weerspie-

gelde om nieuwe markten aan te boren, moest het proletariaat weigeren om de wapens op te nemen en openlijk oproepen tot burgerlijke ongehoorzaamheid.¹⁷ Bij de aanvang van de Eerste Wereldoorlog, zo liet de Man er geen twijfel over bestaan in *The Remaking*, ‘deelde ik de mening van de “internationale” socialisten. De oorzaken van deze oorlog waren wereldwijd en intrinsiek verbonden met het bestaande sociaal systeem, en dus diende de houding van de socialisten door een universalistische visie te worden geïnspireerd. Bovendien vond ik het ook de plicht van de arbeidersbeweging om een oorlog met alle mogelijke middelen te verhinderen, omdat – zoals de internationalisten meenden – onze beschaving gevaar liep door de tegengestelde belangen van minderheden in de landen die oorlog gingen voeren. Zolang er maar de geringste kans bestond om het conflict af te wenden, had die beweging dat ook geprobeerd, dat wil zeggen in elk land de agressieve intenties van de regering trachten in te tomen en de bewindslui aan te sporen om samen met andere regeringen meningsverschillen op een beschaafde manier te regelen. Een andere weg was er niet.’¹⁸

De Man was ook persoonlijk betrokken bij een ultieme en dramatische poging om de oorlog af te wenden. Als voorzitter van de Internationale Federatie van Socialistische Jongerenorganisaties ontmoette hij op 26 juli 1914 de belangrijkste Europese socialistische leiders in Brussel. Hij was er getuige van ‘het morele bankroet van de Tweede Internationale’.¹⁹ Na drie dagen palaveren gingen de leiders terug naar huis zonder een besluit. De Duitse delegatie had wel beloofd om de zusterpartijen van eventuele vredesinitiatieven op de hoogte te brengen. Op 31 juli kondigde België de algemene mobilisatie af. In Parijs werd die avond Jean Jaurès vermoord, de Franse socialistische leider die in Brussel nog had gepleit voor non-interventie. Vandaar dat Camille Huysmans, de toenmalige secretaris van de Tweede Internationale, de Man verzocht om hem en Herman Müller, een eminent politicus van de Sozialdemokratische Partei Deutschlands (SPD), te vergezellen naar Parijs om de Duitse en Franse socialisten te overtuigen een gezamenlijk standpunt tegen de oorlog in te nemen. Die beloofden om zich te onthouden bij de stemming over de oorlogskredieten, maar de Duitse kameraden kwamen die belofte niet na en stemden op 4 augustus 1914 vóór. Ondertussen was de beweging bezig te ontbinden. Op 3 augustus 1914, amper enkele uren nadat de Duitsers België waren binnengevallen, meldde de Man zich vrijwillig aan om dienst te nemen in het Belgische leger.²⁰

Hoewel er wellicht meer redenen waren waarom de Man – ‘een nuchtere pacifist, internationalist en antimilitarist’²¹ – de weg naar het front insloeg, gaf hij er in *The Remaking* twee aan voor die beslissing. Hij was, enerzijds, woedend over de Duitse agressie die de grondrechten van de Belgische bevolking schond. ‘Ik besepte later dat ik eerder mijn hart dan mijn verstand had gevolgd’, want ‘ik voelde zo’n enorme afkeer van het laffe en brutale optreden van de Duitsers, zo veel sympathie voor de slachtoffers van redeloze agressie en zo veel bewondering voor de dapperheid van David tegen Goliath, dat ik *dit* signaal – van al het goede en waarachtige in mezelf – niet kon negeren. Ik wilde het lot delen van hen die daadwerkelijk bereid waren

LEVEN OVER DE TERE WERELDOORLOG.

Het was in 1914,- einde juni.

Het oorlogsgevaar hing in de lucht.

Willem II regeerde in Duitsland,- en zijn bondgenoot,- de oude keizer Frans-Jozef,- regeerde in Oostenrijk.

Het Italiaans verdedde zij het drielandig verbond,- tegenover Rusland en Frankrijk.

De moord van de Oostenrijkse troonopvolger in Sarajevo had plots de gemeedren op het gebracht,- en met verwachtingen aan het ergste.

Het oorlogsgevaar hing in de lucht. De executieve der Internationale had een spoedvergadering van het Bureau belegd in het Volkshuis te Brussel,- einde juni,- en de leden waren in groot getal verschenen.

Jaar Jaar bleef er hij.

Hij vertegenwoordigde met Vaillant de Franse partij.

Ik herde hem vooral sedert 1905,- toen ik secretaris der Internationale werd.

Ik had hem reeds in 1904 ontmoet op het Internationaal Congres van Amsterdam.

Sedertdien was hij regelmatig op bezoek gekomen,- en had ik hem meermalen in zijn ontmoet,- in de Franse Kamer,- op studiereizen met Vandevelde in Engeland,- en natuurlijk op alle Franse Congressen.

Verder op het Internationaal Congres van Stuttgart in 1907,- op het Int. Congres van Kopenhagen in 1910,- en op het Int. Congres van Basel in 1912,- waar hij overal een belangrijke rol had gespeeld.

Op de laatste vergadering in Brussel ontleeide hij,- met de klare perspectieven die de zijne was,- de positie der tegenstrijdige machten,- en hij deelde ons mede dat hij Viviani,- de eerste Minister van Frankrijk,- de raad zou geven al zijn krachten in te spannen en vooral het minder gevaarlijke regeringsbeleid van Bismarck te bevestigen.

De Brusselse Federatie had voor de avond van woensdag een grote meeting in het circus ingericht,- en daar spraken ook o.a. Haase,- in naam van Duitsland,- en Rosa Luxemburg,- voor de overige vreemde delegaties.

Ik zorgde er voor dat Miller met De Man de nodige passeporten zonder krijgen,- want de grens was gesloten.

Ik bleef.

Ik zou Remandel begeleiden in het kabinet van de eerste Minister, waar hij de afloop der onderhandelingen zou kunnen volgen,- elk uur van dag en nacht.

Van Schoer,- die ik kende door zijn familieleden in België,- was Ambassadeur van Duitsland.

De was het ons mogelijk,- de gehele zondag de besprekingen te volgen.

Maar maandag was alle hoop verloren,- en de Kamer vergaderde op dinsdag.

Ik ben aldaar tegenwoordig geweest,- bij de bespreking der oorlogsverklaring,- en op dinsdag voormiddag// het woord te nemen,- op de grote boulevard,- waar de rouwplechtigheid zou plaats grijpen,- met speciaal van de late minister en leider der Franse partij.

Het ik aldaar heb gezegd over 'sauris vindt de lezer ook in de Volksgeschiedenis. Ik heb daaraan niets bij te voegen.

Toespraak van Camille Huysmans voor een Belgische uitzending van de BBC tijdens de Tweede Wereldoorlog. Daarin heeft hij het over het onderhoud met de Duitse en Franse socialisten in Parijs, begin augustus 1914. (Amsab-15G, Gent, Archief Camille Huysmans)

De redevoering van Jaar bleef er hij. Het belangstelling.

Hij was immers de reformator,- de grootste die wij in Europa kenden. In de nacht keerde hij terug naar Parijs,- en zijn taak te volbrengen,- in de omgeving der regering.

Rosa was zeer onder de indruk geraakt.

Hij was terechtkomend. Ik bracht haar mee naar huis,- tot opsteking in hare krachten aan vrienden,- welke Herr. Kautsky later heeft uitgegeven,- heeft zij een relaas gegeven over die stonden van troost, die zij in zijn milieu heeft doorgemaakt met zijn familie.

Ik heb haar in de trein gebracht,- en heb haar nooit meer teruggezien.

De donderdag ging voorbij. Er bleef intusschen hoop.

Op vrijdagavond,- te 8...,- een telefoonerbericht van Remandel uit Parijs:- Jaar bleef er hij

Intusschen later,- in de nacht,- over telegram uit een groenstation:

"U kunt Herman Miller met de expres van Berlijn verwachten zaterdag,- in de vroege morgen."

Reed 7 uur vervoer Miller met zijn secretaris Karel Mayer in zijn woning- ik zou hem begeleiden naar Parijs,- en een praging aan te worden,- opdat de twee socialistische parlementaire groepen van Frankrijk en Duitsland dezelfde houding zouden aannemen,- in geval van oorlog.

Ik vergaderde onmiddellijk met de secretaris onzer Partij Vandervellen en Josef Musters van de Algemene Raad,- voor bevestiging Vandevelde en Anselme waren niet bereikbaar.

Het besluit was naar Parijs met de expresse van 'sauris te vertrekken,- en Henri De Man naaf te nemen als vertaler,- want de vergadering te Parijs zou moeten voorgesloten worden door de secretaris.

Wij vertrokken samen,- en verschenen in het Parlement waar de leider der Franse partij vergaderd waren.

Miller kondigde aan dat de Duitse partij de oorlogskredieten niet zou stemmen.

De Fransen verklaarden dat zij zeer moeilijk de houding konden aannemen,- indien Frankrijk werd aangevallen.

alles op te offeren om hun eer te redden.'²² Anderzijds zorgde de oorlog ook bij de Man voor een opstoot van nationale gevoelens. En die vloekten dan weer met zijn marxistische visie. Transnationale arbeiderssolidariteit was een illusie gebleken. Internationale socialistische organisaties – feitelijk niet meer dan losse 'federaties van zelfstandige nationale organisaties' – waren er niet in geslaagd om de solidariteit over de grenzen heen ingang te doen vinden. Bovendien had de universalistische boodschap van de socialisten al een behoorlijke knauw gekregen door de electorale successen van sommige linkse partijen, want zij gingen zich identificeren met een sterke nationale staat: 'Hoe meer macht en invloed die partijen in eigen land verwierven, hoe minder zij bereid bleken om orders uit het buitenland te ontvangen.'²³ Dat bewees de huichelachtige houding van de SPD in augustus 1914.

Voor de Man vormden het heroplevende nationalisme en het gevaar dat sommige socialistische bewegingen in nationalistisch vaarwater terecht zouden komen, de belangrijkste uitdagingen na de Eerste Wereldoorlog. Hij besteedde er blijvend aandacht aan. Aangezien hij zelf als Vlaming door de Franstalige elite werd gediscrimineerd, vond hij dat ook voor socialisten de rechten van culturele en etnische minderheden een prioriteit waren.²⁴ Niet dat hij de nationalistische een helpende hand wilde reiken, wel dat hij die rechten ernstig wilde nemen.²⁵ In *Nationalisme et Socialisme* (1932), waarin hij zijn opvattingen ter zake uiteenzette, maakte hij een onderscheid tussen autoritair nationalisme, dat andere volkeren wil onder-

werpen en uitheemse gewoontes wil opleggen, en bevrijdingsnationalisme, dat naar zelfbeschikking streeft. Zoals het socialisme putte volgens de Man ook het bevrijdingsnationalisme zijn kracht uit de vernedering die met de onderdrukking gepaard ging, en was het geen toeval dat het vooral veel aanhang had 'daar waar de arbeidersbeweging zich het sterkst had ontwikkeld'.²⁶ Dat wil echter niet zeggen dat het socialisme verandert in een vorm van liberaal nationalisme. Wel integendeel, want daar waar het liberaal nationalisme de mensen oproept om te strijden voor nationale bevrijding, kan alleen het socialisme die strijd naar een hoger niveau tillen en de volledige emancipatie van alle mensen *als mensen* tot stand brengen. Hoewel Sternhell het tegendeel beweerde, was de Man zich wel degelijk zeer bewust van het risico dat ongebreideld liberaal nationalisme kon ontsporen in autoritaire zin, en dat het troebele mengsel van socialisme en nationalisme kon uitmonden in fascisme.²⁷ Hij stelde meermaals dat het fascisme er alleen maar op uit was om nationale gevoelens te manipuleren voor reactionaire doeleinden.²⁸ Hij wees er vooral op dat natiestaten geen adequaat kader vormden voor de ontplooiing van het socialisme en dat socialistische partijen daarom meer belang moesten hechten aan internationale solidariteit dan aan het consolideren van hun binnenlandse macht. In 1933 pleitte hij ervoor om 'de economie op een democratische leest te schoeien en de vrede te bevorderen door geleidelijk aan te ontwapenen en de douaniers overbodig te maken'. Negen jaar later zag hij in een Verenigd Europa 'de voornaamste voorwaarde voor vrede in de hele wereld'. In 1946 leek hij dan weer meer vertrouwen te hebben in door de Verenigde Staten aangestuurde Verenigde Naties, dan in afzonderlijke, regionale overeenkomsten.²⁹ Toch bleef de Man kritiek leveren op de zwakheden van het politieke bestel in Europa en de versnipperde politieke entiteiten op het oude continent, in die mate zelfs dat hij Hitlers *Neue Ordnung* als een positieve breuk met het verleden bestempelde.³⁰ De kiemen van die denksporen kan men in *The Remaking* vinden. In dat boek had hij al gesteld dat 'echt patriottisme onvermijdelijk de neiging vertoonde universeler te worden, zoals liefde voor een persoon een opstapje kan zijn naar liefde voor de mensheid'.³¹

Van economie naar politiek: waarom democratie ertoe doet

De betrokkenheid van de Man bij de Eerste Wereldoorlog zorgde ervoor dat zijn denken ook nog op een ander vlak in belangrijke mate evolueerde. Hij ging namelijk een andere opvatting koesteren over de manier waarop politieke instellingen specifieke kenmerken van nationale staten determineren. Als marxist was hij vertrouwd met het historisch materialisme, dat vooral veel nadruk legt op de economische belangen die een samenleving sturen. In zijn vroege politieke geschriften stelde hij dat democratische procedures, in België en elders, met opzet waren bedacht om de arbeidersklasse te misleiden en de gevolgen van het algemeen stemrecht

Hendrik de Man in legeruniform tijdens de Eerste Wereldoorlog. (Amsab-ISG, Gent) ▶

voor mannen te neutraliseren.³² Als jongeman van 22 liet hij zijn ‘utopische, pure gevoelsmatige benadering van het socialisme’ varen en werd hij ‘meegesleept door zijn enthousiasme voor het marxisme, dat hij leerde kennen als een systeem dat een feilloze wetenschappelijke fundering leek te zullen aanreiken voor zijn verzuchtingen’. Met die dogmatische opvatting moest hij in 1914 onvermijdelijk afrekenen, want hij vond het zijn plicht om zijn land tegen de Duitse agressor te verdedigen. Bovendien kon hij er niet langer de ogen voor sluiten dat sommige landen meer dan andere verantwoordelijk waren voor het uitbreken van de oorlog en dat de afloop ervan uiteindelijk bepalend zou zijn voor het succes van het socialisme. Hij geloofde inderdaad ‘dat, om te beginnen, vooral Duitsland en Oostenrijk-Hongarije de ware schuldigen waren voor die oorlog, hoewel het imperialistisch kapitalisme er de voorwaarden voor had geschapen’. Ten tweede was hij ook de mening toegedaan ‘dat een eventuele overwinning van de centrale mogendheden – autoritaire en agressieve militaristische regimes, die door hun bevolkingen onvoldoende effectief werden gecontesteerd – zou vloeken met de levensvatbaarheid van elke beweging die politieke vrijheid, democratie en vrede in het vaandel draagt’. De Man wees de abstracte, allesomvattende marxistische concepten af; hij vond die te ongenueanceerd en concludeerde dat de marxistische traditie niet gereduceerd kon worden tot één bepaalde manier van denken en handelen, ‘want de denkwijze van de marxistische socialisten draagt in hoge mate de sporen van de samenlevingen waarin zij actief zijn’.³³

Met andere woorden: de specifieke kenmerken van staten, ‘met name die kenmerken die het resultaat zijn van een gemeenschappelijke taal, cultuur en – politieke – instellingen’, mochten dan wel kunnen wijzigen, zij bleken belangrijker dan gemiddelde socialisten geneigd waren toe te geven. De Man vermoedde inderdaad dat er een wisselwerking bestond tussen welbepaalde politieke instellingen en een welbepaalde politieke cultuur. Dat gold zeker voor Duitsland, een land dat de Man goed kende en waarvoor hij een diepe bewondering koesterde voor de Eerste Wereldoorlog. De mix van Pruisisch militarisme en een door de Junkers – de conservatieve Pruisische landadel die de macht in handen had – aangestuurde, snelle kapitalistische ontwikkeling, verhinderden dat de burgerlijke waarden, en dus ook de liberale democratie, zich konden verankeren in Duitsland. ‘De opkomst van het Duitse kapitalisme vond plaats in een semifoodale context en ging vergezeld van dito politieke instellingen.’³⁴ Dat was een tragische ontwikkeling, waarbij slaafse volgzzaamheid zich meester maakte van de massa, en zelfs van die arbeiders die massaal lid werden van de SPD. ‘De Duitse sociaaldemocratie en alle Duitse arbeiders accepteerden het militarisme als een noodzakelijk kwaad, waartegen het vergeefs rebelleren was. De hele natie was doordrongen van die geest van militaire onderdanigheid. Dat was het meest perverse aspect van het Duitse politieke systeem: het ontnam zijn politieke opposenten juist die eigenschappen die nodig waren om het te bevechten.’³⁵ Autocratische regimes zorgden ook voor een onoverbrugbare kloof tussen de massa van de bevolking en de intellectuelen. Die laatsten werden tientallen jaren uitgesloten uit het openbare leven en verloren elk contact met hun landgenoten.

Na drie jaar in een artilleriebatterij in de loopgraven werd de Man in de lente van 1917, samen met de Belgische sociaaldemocraten Emile Vandervelde en Louis de Brouckère, op diplomatieke missie gestuurd naar Rusland. Hun opdracht was om te beletten dat de nieuwe regering, aan de macht sinds de Februarirevolutie, zou overwegen om een apart vredesakkoord met de centrale mogendheden te sluiten.³⁶ De Man koesterde een diepe afkeer van het tsarisme en een oprechte bewondering voor Alexander Kerenski, minister-president van de Voorlopige Regering. Hij apprecieerde vooral diens inspanningen om ‘de steun van alle klassen in Rusland voor zijn regering te winnen, van de boeren tot de kapitalisten, want samen hadden zij er belang bij om een republikeinse vorm van zelfbestuur te scheppen en te consolideren’. De bolsjewieken maakten daarentegen een slechte indruk op hem. Hun politieke denkbeelden waren vooral in ballingschap gerijpt, ‘hun toon was bijtend en intolerant’. Het bleek meteen, vanaf het moment dat zij de macht grepen, dat ze niet geschikt waren om Rusland te moderniseren. Omdat zij vasthielden aan ‘een abstracte doctrine [...] en aan sociale denkbeelden die aansloten bij toenmalige economische en politieke ontwikkelingen in het buitenland en niet bij die in Rusland’. Het ging zo ver dat zij voor het ‘ongeorganiseerde, wetteloze en gewelddadige optreden van de massa, geholpen door losgeslagen soldaten met machinegeweren’ het predicaat ‘dictatuur van het proletariaat’ bedachten. Hun militaristische opvatting van politiek en hun haat tegen de bourgeoisie zorgden ervoor dat Rusland achterlijk bleef: ‘Mochten hun leiders iets in West-Europa hebben geleerd, dan hadden zij begrepen dat het kapitalisme een noodzakelijke fase van industriële ontwikkeling is. Sla je die fase over, dan kun je ook niet het niveau van menselijke productiviteit bereiken dat nodig is om de levensstandaard van de arbeiders te verhogen, laat staan om hun emancipatie als klasse tot stand te brengen. De bolsjewieken deden me denken aan de man in een boom, die druk bezig is de tak door te zagen waarop hij zich bevindt.’³⁷ Kortom, de Man was uitstekend geplaatst om een vergelijking te maken tussen Oost en West. Hij beseftte het ‘cruciale belang van de politieke democratie’ voor het socialisme; theoretische opvattingen konden nooit de plaats innemen van praktijkervaring opgedaan in politieke systemen waarin individuele vrijheid, vrijheid van meningsuiting en vormen van representatieve democratie tot op zekere hoogte verzekerd waren. De Man concludeerde: ‘Zonder een minimum aan democratie is er geen solide arbeidersbeweging en geen socialisme mogelijk – voor het behoud van dat minimum vechten we. Niemand wil in een socialistische staat leven die niet is gebaseerd op politieke vrijheid, een democratische regering en een doeltreffende administratie.’³⁸

Louis de Brouckère en Emile Vandervelde (centraal op de foto in kostuum) en Hendrik de Man (rechts van hen in uniform) met soldaten van het Sovjetleger tijdens een Russische missie in 1917. (Amsab-ISG, Gent)

Van ratio naar instinct: de psychologie van het socialisme

Zoals de adepten van het economisch determinisme geen oog hadden voor de verschillen tussen landen met dezelfde economische instellingen maar tegengestelde politieke structuren, zo leken ook zij die zuiver rationele verklaringen voor het menselijk gedrag aanreikten geen oog te hebben voor de vuurdoop die de Man had beleefd in de Eerste Wereldoorlog. De Man erkende in *The Remaking* – naar zijn zeggen een ‘verslag van het spirituele leven van één soldaat onder miljoenen anderen’ – dat hij zich bij het uitbreken van die oorlog had laten leiden door ‘impulsen uit het onderbewustzijn. Zij liggen aan de basis van het handelen van iedereen, en dus ook van gestudeerde mensen.’ Met andere woorden: hij werd soldaat door ‘instinctief patriotisme’, niet door de juiste afwegingen. Een dergelijke bekentenis was echter ontoereikend als verklaring. Want de Man beseftte wel dat ‘het enthousiasme voor de oorlog aan beide kanten aanwezig was’ en dus niet louter beschouwd kon worden als een reactie op onrechtmatige agressie. En dus sneed hij deze netelige vraag aan: ‘waarom vechten mensen?’³⁹

Aanvankelijk wees hij idealistische interpretaties die aan vermeende morele motieven meer belang hechten dan aan de factor dwang, van de hand. De Man: ‘De massa’s *begonnen* overal te vechten omdat de pr-machines van de meerderheidspartijen hen deden geloven – terecht of onterecht, daar gaat het hier niet over – dat zij hun huizen, hun gezinnen en hun bezittingen moesten verdedigen tegen een vijand die erop uit was hen dat allemaal af te pakken.’ Europese soldaten gingen aanvankelijk vooral vechten omdat zij een diepe haat koesterden tegen de vijand, terwijl Amerikaanse soldaten zich volgens de Man echt inzetten voor de zaak van de vrede en de democratie. Maar na jaren aan het front, zo meende hij, bleek slechts een uiterst kleine minderheid van de soldaten nog door blinde woede te worden gedreven. Er had zich een ander gevoel genesteld, dat hij bestempelde als plichtsgevoel, ‘iets wat behoorlijk anders was dan te slagen in een opzet dat bewust goed werd bevonden’, iets wat voortkwam uit ‘het verlangen om anderen – die van jou iets verwachten – niet teleur te stellen, de normale instinctieve reactie van de ongeschoolde arbeider om zijn job naar behoren te doen’. Wat de Man daarbij frappeerde, was dat dat gevoel tegelijk niet-rationeel en sociaal was en dat het een band smeedde tussen mensen die geen benul hadden van de politieke betekenis van de oorlog: ‘[...] gewone mensen accepteerden van kindsbeen af de morele normen die andere mensen in hun omgeving eveneens accepteerden. Toen de oorlog uitbrak, was het parool: gehoorzaam aan de hogere machten. Voor soldaten betekende dat: vechten ... Wie orders opvolgde, werd geprezen en bewonderd; wie ze naast zich neerlegde, werd geminacht en uitgestoten door zijn omgeving.’ Vervolgens manifesteerden zich nog twee psychologische drijfveren, enerzijds ‘het instinctieve gevoelen van solidariteit, dat een van de meest overheersende gevoelens is in het leven van mensen die samen leven, lijden en handelen’, en anderzijds ‘de behoefte om wraak te nemen voor het leed dat hem [de soldaat] of zijn kameraden is aangedaan’. Zulke gevoelens konden niet worden uitgelegd als het loutere resultaat van externe manipulatie. De Man was geneigd te erkennen dat er een onderscheid bestond tussen

de geesteshouding van soldaten die een ander land binnenvielen en hen die de agressor buiten de deur trachten te houden; de eersten ‘vochten omdat zij aan de winnende hand waren, wilden winnen en anderen onderwerpen’; de anderen – tot wie ook de Man behoorde – ‘vochten ondanks de nederlaag, omdat wij over een superieure moraal beschikten, die het product was van het nobeler karakter van onze doelstellingen’. Als die redenering klopte, dan dienden we de drijfveren van het menselijk handelen te herbekijken: ‘idealistische drijfveren zoals het geloof in de vrijheid, rechtvaardigheidsgevoelens en ridderlijkheid speelden (wellicht) een veel grotere rol in de geschiedenis dan tot dusver door marxistische filosofen werd aangenomen. Die laatsten hadden ervoor gezorgd dat mijn visie niet verder reikte dan het zuiver economische aspect van de dingen.’⁴⁰

Heldendom was een ander fenomeen dat de Man vooral frappeerde. Hoewel de oorlog de moraliteit van de soldaten op vrijwel alle vlakken ‘aanzienlijk aantastte’, ging hij er toch van uit dat in de loopgraven de kiemen van een specifieke vorm van zelfdiscipline waren gezaaid. Want in de visie van de Man impliceerde heldendom niet zozeer de vurige wil om de vijand te doden, maar eerder ‘het vermogen om impulsen of omstandigheden die verhinderen dat je gewetensvol je plicht doet, respectievelijk te onderdrukken of te negeren’. In oorlogsomstandigheden haalden een mix van woede en haat het van de doodsangst. De vraag was echter of zulke extreme ervaring ook gereproduceerd kon worden voor zinvolle sociale doeleinden, in een volstrekt andere, vreedzame en beschaafde context? Zelf wees de Man ‘het axioma af dat de instincten van de prehistorische mens boosaardig waren’. En hij ging verder: ‘Ik geloof niet dat het probleem van de morele opvoeding vandaag opgelost kan worden door die primitieve sociale impulsen uit te schakelen via de weg van het “verstandelijk inzicht” [...]. Ik geloof eerder in een hogere synthese waarbij die impulsen worden gemanipuleerd en geleidelijk aan onder controle worden gehouden door het geweten.’ Daaruit volgde meteen een belangrijke conclusie: ‘Elke poging – gebaseerd op de rationalistische filosofie of op utopische uitgangspunten – om bij de massa van de mensen een gedachte of een morele norm door te drukken die ingaat tegen hun natuurlijke instincten en materiële belangen waardoor zij zich in de praktijk laten leiden, is gedoemd om te mislukken. Het enige wat we bij de huidige stand van de sociale vooruitgang kunnen doen, is te proberen om die collectieve woede-uitbarstingen te begrijpen en te kanaliseren, zodat zij geen kwaad meer kunnen aanrichten en voor maatschappelijke vooruitgang kunnen zorgen.’⁴¹

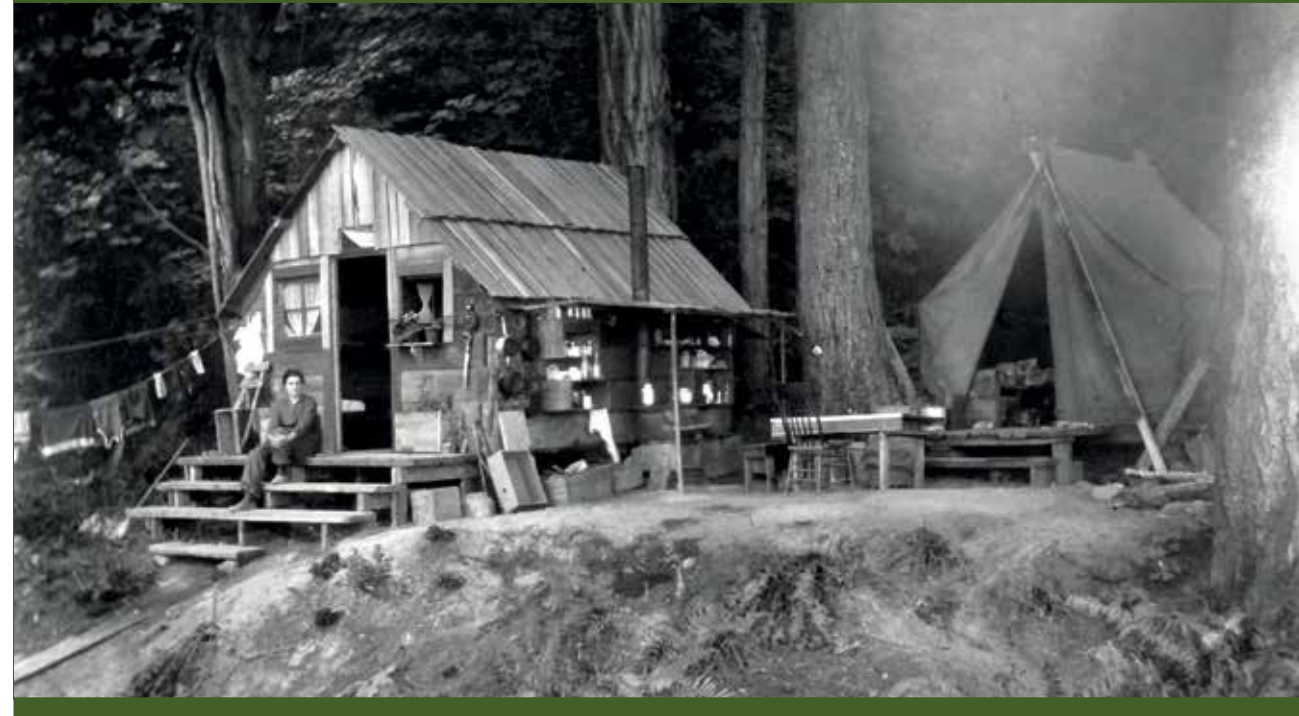
Hier wordt in een notendop de essentie van de Mans latere kritiek op het marxisme verwoord, zoals je die kan lezen in *Zur Psychologie des Sozialismus* (1926), het boek dat hem een solide reputatie bezorgde in de jaren 1920. *Zur Psychologie* schetst in vele opzichten een voluntaristische ideologie die rechtstreeks is ontleend aan *The Remaking*. In zijn relaas van de oorlog is de kritiek op ‘het opportunisme, het reformisme, de bureaucrativering en de “verburgerlijking” van de socialistische beweging, fenomenen die in hoge mate voortvloeiden uit de marxistische theorie zelf’⁴², al latent aanwezig. Zijn theorie van de drijfveren was het gevolg van zijn oorlogservaringen.⁴³ In de jaren 1920 bleef de Man consequent de visie verdedigen

dat onbewuste instincten en idealistische motieven de voornaamste drijfveren waren om een socialistische samenleving te scheppen. Daarom stelde hij dat de enige ware vorm van radicalisme is geworteld in het geweten van de mensen, 'de enige plek waar onbeperkte verlangens opborrelen'. Hij riep ook op om het socialisme te vernieuwen door 'overtuigingen op te frissen en gevoelens heruit te vinden'.⁴⁴

Van klassenstrijd naar samenwerking tussen klassen: het nieuwe socialisme

De oorlog had niet alleen de Mans geloof in het vermogen van het marxisme om de menselijke psyche te doorgronden aan het wankelen gebracht. Ook de sociologische pijlers van dat marxisme leken broos in zijn ogen. Als een fervente gelovige die opeens de geneugten van de ketterij ontdekt, wilde hij zo graag andere paden bewandelen, dat hij gefascineerd geraakte door de Verenigde Staten. De Man bezocht het land in 1918, in het kader van zijn onderzoek naar het taylorisme.⁴⁵ In zijn memoires bevestigde hij dat hij in *The Remaking* zijn bewondering voor Amerika had uitgesproken, maar 'niet zonder voorbehoud'.⁴⁶ In werkelijkheid sprak de Man in het boek met veel waardering en goedkeurend over de Amerikaanse instellingen en levenswijze. Die mildheid had niet alleen te maken met president Wilson, die hem een positieve visie aanreikte, maar met alle Amerikanen, die hij prees als een jonge natie, met een frisse kijk op het leven en vertrouwen in de toekomst. 'Amerika, dat was liefde op het eerste gezicht voor mij [...]. Wat me van het land doet houden, heeft niets te maken met zijn prachtige natuur, en ook niet met zijn gigantische rijkdom en industriële ontwikkeling. Mij trof vooral de idealistische wind die door de publieke instellingen waait, en de betere kwaliteit van het leven van zijn burgers, doordat zij geloven in democratie, vrijheid en gelijke kansen voor iedereen, en een heilig respect hebben voor arbeid.'⁴⁷ Voor zijn Belgische lezers sprak hij klare taal: 'In Rusland zag ik socialisme zonder democratie. In Amerika zag ik democratie zonder socialisme. Mocht ik moeten kiezen, dan gaf ik er de voorkeur aan te leven in een democratie zonder socialisme dan in een socialistisch regime zonder democratie.'⁴⁸

Een aantal uitspraken van de Man over de Verenigde Staten – sommige van sentimentele aard, andere naïef – laten er weinig twijfel over bestaan dat hij zich buitengewoon aangetrokken voelde tot de Nieuwe Wereld.⁴⁹ Maar hij gaf ook blijk van een scherp, welhaast profetisch inzicht in het Amerikaanse kapitalisme en de democratische mogelijkheden die het bood. Om te beginnen wist hij precies waarom Europa een economische achterstand tegenover de Verenigde Staten had opgelopen; die neergang was te wijten aan achterlijke productiemethodes, dat wil zeggen: de middelen werden te weinig doelgericht ingezet, de standaardisatie was ontoereikend, en ook het wetenschappelijk onderzoek en de planning ter zake lieten te wensen over. Vandaar zijn stelling dat de zeer aanzienlijke productiviteitsverschillen de voornaamste oorzaak waren van de groeiende kloof tussen de Verenigde Staten en Europa. Ten slotte vond hij dat het Amerikaanse socialisme – mocht dat ooit een strekdoel worden – eerder het resultaat zou zijn van een vrijwel spontaan over-

Elvire Lotigiers, echtgenote van Hendrik de Man, voor een trekkershut tijdens hun verblijf in de Verenigde Staten begin jaren 1920. (Amsab-ISG, Gent)

legproces dan van een revolutionaire uitbarsting: 'In Amerika bestaat het "pure" kapitalisme, en daarmee bedoel ik dat het zich soeverein heeft ontwikkeld, in een context van politieke vrijheid en gelijkheid van kansen en rechten. Het vormt de perfecte afspiegeling van de geest van het "concurrentiekapitalisme". Ik geloof dat in zulke omstandigheden het kapitalisme zich geleidelijk en op een experimentele manier kan omvormen tot socialisme, doordat in een competitief systeem de doelmatigheid van de productie onbeperkt kan worden verbeterd en de massa's hun politieke lot steeds meer in handen nemen, waardoor de schadelijke gevolgen van monopolisering kunnen worden ingeperkt.'⁵⁰

Het is overdreven om te zeggen dat de Man de New Deal of het productiviteitsbeleid⁵¹ in zekere mate zag aankomen. Wel werkte de geest van de Progressive Era zeer aanstekelijk en zette die hem – samen met zijn pessimistische kijk op Rusland – nadrukkelijk op het spoor van een ander soort socialisme, waarbij samenwerking tussen de klassen en coördinatie van de productie in de plaats kwamen van klassenstrijd en nationalisatie. Daarbij kon hij aanhaken bij de uitgesproken proudhonistische, anti-etatistische traditie van het Belgische socialisme.⁵² En toch zette hij een grote stap in de richting van het politiek liberalisme, door ervoor te waarschuwen dat 'wanneer regeringen niet langer zouden besturen met instem-

ming van de burgers, en meerderheidsbeslissingen dus niet langer zouden kunnen worden teruggedraaid', het socialisme onvermijdelijk zou ontaarden in despotisme. Daarbij zou 'een kaste van dictatoriale en onbekwame ambtenaren meer absolute macht verwerven dan welke tsaar ooit'.⁵³

De Man worstelde met de gedachte dat het socialisme een eenvoudige verschuiving van private naar publieke monopolies inhield. Hij beweerde dat 'het privébezit van grond en de voornaamste productie- en transportmiddelen niet langer kon worden gerechtvaardigd', maar beklemtoonde eveneens dat 'efficiënte productieprocessen en een echte democratische controle moeten worden verzekerd vooraleer publieke eigendomsrechten verder kunnen worden verruimd'. Hij pleitte ervoor om in de meeste sectoren 'gemeenschappelijke organen van werkgevers en werknemers' op te richten. 'Alleen op die manier kunnen acceptabele arbeidsvoorwaarden worden afgesproken en een verhoogde productiviteit worden gerealiseerd, zonder de arbeidsdruk te verhogen [...]. De overheid intervenueert vervolgens alleen wanneer de industriële democratie de weg van de gilden in de middeleeuwen dreigt in te slaan, door te lage efficiëntie en te hoge prijzen te tolereren.'⁵⁴

De implicaties van die redenering waren duidelijk: de Man hechtte meer belang aan beheers- dan aan eigendomsvormen om het nieuwe socialisme te omschrijven. Hij had een systeem voor ogen waarin hij vrije concurrentie met overheidsinterventie hoopte te verzoenen en waarin hij privémonopolies wilde ontmantelen zonder de commandoposten toe te vertrouwen aan bureaucratische elites – 'een systeem van competitieve en experimentele socialisatie'.

De Man schreef: 'Het nieuwe socialisme moet daarom meer zijn dan de antithese van het kapitalisme. Het moet en het zal, zo geloof ik, een synthese zijn. De prikkel van de concurrentie en de voortdurende verhoging van de menselijke productiviteit, twee zaken die we danken aan het kapitalisme, kunnen helpen om de idealen van vrijheid, gelijkheid van rechten en kansen en universele solidariteit, die we te danken hebben aan de democratie, te realiseren. De oorlog heeft aangetoond dat de marxistische theorie van de klassenstrijd moet worden bijgestuurd. Het is juist dat tegengestelde economische en klassenbelangen in hoge mate conflicten genereren waaruit vooruitgang kan ontstaan; maar er bestaat ook een terrein waar de belangen van alle klassen gelijklopend zijn, en dat terrein is veel breder dan wat vooroorlogse socialistengeloofden.'⁵⁵

Na lectuur van *The Remaking* is het veel beter te begrijpen waarom de Man zich in de jaren 1930 tot het plansocialisme bekende, en vooral – en dat is nog belangrijker – waarom die omslag in zijn denken niet met het fascisme in verband hoeft gebracht te worden. In *Réflexions sur l'économie dirigée* (1932) erkende de Man openlijk dat er overeenkomsten bestaan tussen het taylorisme en de idee van een door de overheid geleide economie waarvan hij voorstander was.⁵⁶ Ook zijn pleidooi voor een vorm van corporatisme sloot veel meer aan bij het Amerikaanse liberaal-corporatistische model dat tijdens de New Deal in de praktijk werd gebracht, dan bij andere, meer autoritaire modellen.⁵⁷ De Man maakte ook voortdurend het onderscheid tussen

zijn model en het fascistische. Niet alleen legde hij er in zijn Plan van de Arbeid (1933) en in de *Thèses du Pontigny* (1934) de nadruk op dat het socialisme alleen via democratische weg en via het algemeen stemrecht tot stand gebracht kon worden, maar hij hield ook vast aan een pluralistische opvatting van de samenleving, waarbij verschillende eigendomsvormen naast elkaar bestaan.⁵⁸ Alles wel beschouwd is het geen toeval dat dezelfde auteur die aan het slot van *The Remaking* zijn oordeel over de Fabian Society bijstuurde – 'ik geef toe dat ik, zoals de meeste vooroorlogse Europese socialisten, geringschattend over deze vereniging heb gedaan en haar heb bestempeld als de hobby van de amateurs van het ambtenarendom'⁵⁹ –, dertig jaar later de opvattingen deelde van de Britse Labour Party.⁶⁰

Conclusie

Toen de Man vlak voor zijn dood nog eens nadacht over zijn intellectuele parcours, vergeleek hij zijn leven met een curve die een aantal bochten vertoonde, maar geen breuk.⁶¹ Dezelfde gedachte werd, paradoxaal genoeg, geopperd door zijn tegenstanders die vonden – om Dick Pels te citeren – dat de 'kwaliteit van zijn denken logischerwijze achteruitging'.⁶² In deze bijdrage hebben we getracht enig licht te werpen op een prille fase in het denken van de Man. Daarin raakte hij de meeste thema's al aan die hij later meer in detail behandelde, wat niet wil zeggen dat we *The Remaking* niet op zijn eigen merites moeten beoordelen. Het boek is veel meer dan een hors-d'oeuvre; het verdient het als een volwaardig werk gelezen te worden. De inhoud ervan roept, terugkijkend, vele vragen op waarop geen antwoord verzonnen kan worden. Wat zou er zijn gebeurd als de Man in 1919 het Amerikaanse staatsburgerschap had aangevraagd, zoals hij van plan was?⁶³ Zou die liefde op het eerste gezicht duurzaam geweest zijn? Zou een naar behoren functionerend presidentieel bewind tegemoetgekomen zijn aan zijn pleidooi voor een sterke uitvoerende macht en hem afstand hebben doen houden van de bekoringen van het autoritarisme? Ten slotte, zou zijn profetische visie op het staatskapitalisme van hem een vooraanstaande wetenschapper hebben gemaakt in de traditie van de Amerikaanse sociologie? En zou die visie hem misschien hebben doen besluiten om toe te treden tot de groep van adviseurs van president Roosevelt tijdens de New Deal, in plaats van een frustrerende poging te ondernemen om het Belgische systeem van binnenuit te hervormen? We zullen het nooit weten.

Dat neemt niet weg dat het merendeel van zijn inzichten inzake internationale politiek en het socialisme waardevol zijn gebleken. Zoals Pierson heeft opgemerkt, 'manifesteerden zich tegen 1950 een aantal ontwikkelingen die sterk overeenkwamen met de maatschappelijke veranderingen die de Man had bepleit in de jaren 1930, te weten de Europese politieke en economische integratie, de opkomst van de verzorgingsstaten, de gemengde economieën en de grotere aantrekkingskracht van socialistische partijen'.⁶⁴ Zoals we hebben aangetoond, doken de meeste van die veranderingen al op in zijn bespiegelingen over de Eerste Wereldoorlog.

In tegenstelling tot andere intellectuelen van de frontgeneratie, voelde de Man

PLAN

**DIT IS
Planpolitiek:**

Hendrik de Man

kondigde aan
dat door de Regeering in 1936

**VOOR MEER DAN
2 MILLIARD 300 MILLIOEN
grote werken besteld werden.**

Voor de uitvoering der werken van
den Dienst voor **Ekonomisch Herstel**
(1.440.233.000 frank)
zullen alleen reeds

**126.584 werklieden en
bedienden**
gedurende 1 jaar arbeid bekomen

1936 - 1938 - 1940 - 1942
1944 - 1946 - 1948 - 1950
1952 - 1954 - 1956 - 1958
1960 - 1962 - 1964 - 1966

Wetgevende Verkiezingen 1936.
Vrij van zegel.

B. W. P. — S. K. B.
Propaganda-Centrale n° 8.

niet de behoefte om meer radicale politieke opvattingen te ontwikkelen na de oorlog. Hij formuleerde wel felle kritiek op het marxisme, omdat hij overtuigd was dat het een fout kader aanreikte voor het socialisme; die kritiek impliceerde echter niet dat het liberalisme in de vuilnisbak werd gekieperd, maar wel dat het opnieuw waardevol werd bevonden.

De oorlogsgebeurtenissen en zijn diplomatieke missies verruimden anderzijds wel zijn visie op de samenleving en de politiek. Ze bezorgden hem een beter inzicht in de complexiteit van de menselijke geest. Hoewel de oorlog op zich een afschuwelijke ervaring was, maakte die hem attent op sommige aspecten van de menselijke persoonlijkheid, die hij wilde manipuleren voor het goede doel. De Man had op dat moment zijn geloof in het historisch materialisme, het economisch determinisme en het psychologisch rationalisme verloren. Hij stuurde zijn opvattingen voortdurend bij en herformuleerde ze in de hoop het 'moreel equivalent van de oorlog' op het spoor te komen: 'Het leek mij niet zo interessant ons door de dogma's van de partijpolitiek te laten hypnotiseren; veel belangrijker was om, samen met hen die de oude wereld weer moesten opbouwen, de geesten zo te kneden dat de mensheid zijn lot weer in eigen handen kon nemen.'⁶⁵

Deze bijdrage is uit het Engels vertaald door Jan Vermeersch. Alle citaten zijn uit het Engels vertaald, tenzij anders vermeld in de eindnoten.

- 1 Paul-Henri SPAAK, *Combats Inachevés. Vol. 1: De l'Indépendance à l'Alliance*, Parijs: Fayard 1969, pp. 25-26. Vertaald uit het Frans.
- 2 Donald SASSOON, *One Hundred Years of Socialism: the West European Left in the Twentieth Century*, Londen: Tauris 1996, pp. 60-69. Voor een positiever waardeoordeel, zie: Sheri BERMAN, *The Primacy of Politics. Social Democracy and the Making of Europe's Twentieth Century*, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, pp. 115-124.
- 3 Zie: Michel BRÉLAZ, Henri de Man: le point de non-retour. In: *België, een maatschappij in crisis en oorlog 1940. Acta van het colloquium gehouden te Brussel van 22 tot 26 oktober 1990*, Brussel: Navorsings- en Studiecentrum voor de Geschiedenis van de

Tweede Wereldoorlog, 1993, pp. 347-357. Dit artikel bevat een uitvoerige en genuanceerde verklaring voor de radicale ommezwaai, richting collaboratie, in het denken van de Man.

- 4 Dick PELS, The Dark Side of Socialism: Hendrik de Man and the Fascist Temptation. In: *History of the Human Sciences*, 6(1993)2, p. 76. Zie ook: Dick PELS, Treason of the Intellectuals: Paul de Man and Hendrik de Man. In: *Theory, Culture & Society*, 8(1991)1, pp. 21-56 en Dick PELS, *The Intellectual as Stranger. Studies in Spokespersonship*, Londen: Routledge, 2000, pp. 110-130. Daarin wordt Pels' stelling over de intellectuele overeenkomsten tussen het revolutionaire reformisme en het fascisme verder uitgewerkt.

◀ Affiche voor het Plan van de Arbeid, uitgegeven naar aanleiding van de parlementsverkiezingen in 1936. (Amsab-ISG, Gent)

- 5 Zeev STERNHELL, *Neither Right nor Left. Fascist Ideology in France*, Berkeley: University of California Press, 1986, pp. 23, 20.
- 6 Zeev STERNHELL, *The Birth of Fascist Ideology*, Princeton: Princeton University Press, 1994, pp. 248.
- 7 Een overtuigende bewijsvoering voor het foutieve karakter van Sternhells interpretatie van de Mans denken, staat in: Michel BRÉLAZ, *Un Fascisme Imaginaire*, Grand-Lancy: Editions des Antipodes, 2000, pp. 51-84.
- 8 Charles MEIER, The Factory as Society. Ideologies of Industrial Management in the XXth Century. In: Roger J. BULLEN, Hartmut Pogge von STRANDMANN, A.B. POLONSKY (red.), *Ideas into Politics: Aspects of European History, 1880 to 1950*, Londen: Croom Helm, 1984, pp. 151-152.
- 9 Philippe BURRIN, *La Dérive Fasciste. Doriot, Déat, Bergery 1933-1945*, Parijs: Editions du Seuil, 1986, pp. 13, 71-72.
- 10 Richard GRIFFITHS, Fascism and the Planned Economy: 'Neo-Socialism' and 'Planisme' in France and Belgium in the 1930s. In: *Science & Society*, 69(2005)4, p. 592.
- 11 Zie: Hendrik DE MAN, *La Leçon de la Guerre*, Brussel: Editions du Peuple, 1920. Die versie werd in het Engels vertaald door Peter Dodge, zie: Hendrik DE MAN, Lesson of War. In: Peter DODGE (red.), *A Documentary Study of Hendrik De Man, Socialist Critic of Marxism*, Princeton: Princeton University Press 1979, pp. 57-93.
- 12 Over het Nieuw Liberalisme, zie: Michael FREEDEN, *The New Liberalism: an Ideology of Social Reform*, Oxford: Clarendon, 1978; over de Britse plansocialisten, zie: Elizabeth DURBIN, *New Jerusalem: the Labor Party and the Economics of Democratic Socialism*, Londen: Routledge & Kegan Paul, 1985; Kenneth O. MORGAN, *Labour People: Leaders and Lieutenants: Hardie to Kinnock*, Oxford: Oxford University Press, 1987, pp. 107-118.
- 13 Hendrik DE MAN, *Après Coup*, Brussel: Editions de la Toison D'Or 1941, pp. 9, 12; Hendrik DE MAN, *Cavalier Seul. Quarante-Cinq Années de Socialisme Européen*, Genève: Les Editions du Cheval Ailé, 1948, pp. 12, 14.
- 14 Zie: Hendrik DE MAN, *Après Coup* [...], pp. 39-40 en Hendrik DE MAN, *Cavalier Seul* [...], pp. 34-35. Daarin bracht hij zijn ontluikende engagement voor het socialisme in verband met de affaire-Dreyfus en zijn lectuur van *Les Misérables*. De socialistische overtuiging van de Man, zoals die later gestalte kreeg, was in veel opzichten een poging om de modernste aspecten van de burgerlijke *Weltanschauung* te verzoenen met een coherent – en dus universalistisch – maatschappijmodel. Dat model zorgde ervoor dat elk individu, los van zijn of haar afkomst, de mogelijkheid kreeg om fatsoenlijk en zelfbewust te leven, zaken die onder het kapitalisme slechts voor weinigen waren weggelegd: zie bijvoorbeeld Hendrik DE MAN, *Le Socialisme Constructif*, Parijs: Librairie Félix Arcan, 1933, pp. 141-151 en Hendrik DE MAN, *L'Idée Socialiste*, Parijs: Grasset, 1935, pp. 37-58.
- 15 Zie: Hendrik DE MAN, *Après Coup* [...], pp. 61-88 en Hendrik DE MAN, *Cavalier Seul* [...], pp. 49-69.
- 16 Zie: Michel BRÉLAZ, Pacifisme et internationalisme dans la première partie de l'œuvre d'Henri de Man (1902-1941). In: *Sur l'œuvre d'Henri de Man. Rapports présentés au Colloque international organisé par la Faculté de droit de l'Université de Genève, les 18, 19, et 20 juin 1973*. Speciaal nummer van: *Revue Européenne des sciences sociales*, (1974)31, pp. 219-222.
- 17 Zie bijvoorbeeld: *Catéchisme du Soldat Belge*, Gent: De Backer, 1903/1907. Er wordt aangenomen dat de Man de auteur is van dit boek. Het vat zijn opvattingen over het militarisme samen. De Man werkte bovendien nauw samen met Liebknecht voor de ontwerpversie van *Militarismus und Antimilitarismus*, hoewel hij geen coauteur was (daardoor ging hij ook niet voor vier jaar de gevangenis in). Zie: Peter DODGE, *Beyond Marxism: the Faith and Works of Hendrik De Man*, Den Haag: Nijhoff, 1966, p. 23.
- 18 Hendrik DE MAN, *The Remaking of a Mind: a Soldier's Thoughts on War and Reconstruction*, Londen/New York: Charles Scribner's Sons, 1919, p. 93.
- 19 Hendrik DE MAN, *The Remaking* [...], p. 31.
- 20 Zie: Hendrik DE MAN, *Après Coup* [...], pp. 102-108; Hendrik DE MAN, *Cavalier Seul* [...], pp. 80-82. Zie ook: Michel BRÉLAZ, *Henri de Man. Une Autre Idée du Socialisme*, Genève: Editions des Antipodes, 1985, pp. 15-29. Dit boek toont aan hoe cruciaal de moord op Jaurès was in de stroom van gebeurtenissen die uitmondde in oorlog.
- 21 Zie: Hendrik DE MAN, *Après Coup* [...], p. 105 en Hendrik DE MAN, *Cavalier Seul* [...], p. 82.
- 22 Hendrik DE MAN, *The Remaking* [...], pp. 46, 50.
- 23 Hendrik DE MAN, *The Remaking* [...], pp. 27-28, 29.
- 24 De Man woonde in 1905 het congres bij van de Tsjecho-Slowaakse sociaaldemocraten. Hij herinnerde zich hoe de nationaliteitskwestie de arbeidersbeweging deed ontploffen en hij geraakte ervan overtuigd dat 'de vooruitgang van het socialisme en het ontwakken van een nationaal gevoel bij onderworpen volkeren onlosmakelijk met elkaar verbonden waren'. Zie: Hendrik DE MAN, *Cavalier Seul* [...], p. 66. Zie ook: Hendrik DE MAN, *Après Coup* [...], pp. 83-84.
- 25 Zie vooral: Hendrik DE MAN, *Au Delà du Marxisme*, Parijs: Plon, 1974, pp. 196-209.
- 26 Hendrik DE MAN, *Nationalisme et Socialisme*, Brussel: L'Elegantine, 1932, pp. 11-15, 19-20, 25.
- 27 Zie: Hendrik DE MAN, *Nationalisme et Socialisme* [...], pp. 31-32, 33-35, 44-47. Sternhell gaat dieper in op zijn oproep voor nationale solidariteit, maar gaat daarbij volkomen voorbij aan de vurige internationalistische droom die het denken van de Man in de jaren 1930 typeerde. Op die manier kan hij de Man bestempelen als een profascist. Zie: Zeev STERNHELL, *Neither Right nor Left* [...], pp. 162-172.
- 28 Zie: Hendrik DE MAN, *Sozialismus und Nationalfascismus*, Berlijn: Alfred Protte Verlag, 1931; Hendrik DE MAN, *Nationalisme et Socialisme* [...], pp. 48-65; Hendrik DE MAN, *Le Socialisme Constructif* [...], pp. 199-249.
- 29 Hendrik DE MAN, *L'idée socialiste* [...], p. 245; Hendrik DE MAN, *Réflexions sur la Paix*, Brussel: Editions de la Toison d'Or, 1942, p. 73; Hendrik DE MAN, *Au Delà du Nationalisme*, Brussel: A l'Enseigne du Cheval Ailé, 1946, pp. 250-258. Voor een meer uitvoerige behandeling, zie: Ivo RENS, *Pacifisme et Internationalisme dans la dernière partie de l'oeuvre d'Henri De Man*. In: *Sur l'œuvre d'Henri de Man* [...], pp. 243-271; Pierrette RONGÈRE, *L'Apport de Henri De Man au Socialisme Contemporain*. In: Roger REIBEL & Pierrette RONGÈRE, *Socialisme et Ethique*, Parijs: Presses Universitaires de France, 1966, pp. 108-116.
- 30 Zie: Hendrik DE MAN, Programme du 19 Juin et Manifeste au Membres du POB. In: Michel BRÉLAZ (red.), *Le 'Dossier Leopold' et Autres Documents sur la Période de la Seconde Guerre Mondiale*, Genève: Editions des Antipodes, 1987, pp. 175-180, 183-184; Zie: Dan S. WHITE, *Lost Comrades. Socialists of the Front Generation, 1914-1945*, Cambridge: Harvard University Press, 1992, pp. 150-156. Daarin wordt aangetoond dat de Mans supranationale visie een cruciaal element was in zijn beslissing om te collaboreren met de nazi's.
- 31 Hendrik DE MAN, *The Remaking* [...], p. 11.
- 32 Zie bijvoorbeeld: Hendrik DE MAN, *Sozialistische Reisebrief: II*. In: Peter DODGE (red.), *A Documentary Study of Hendrik De Man* [...], pp. 35-36 (vertaald als *De werking van de burgerlijke democratie*).
- 33 Hendrik DE MAN, *The Remaking* [...], pp. 91, 96, 86, 108.
- 34 Hendrik DE MAN, *The Remaking* [...], p. 138. Er kan een interessante vergelijking gemaakt worden tussen de Mans these en latere sociologische interpretaties van het maatschappelijke moderniseringsproces in Duitsland, met name de befaamde interpretatie van: Barrington MOORE, *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*, Boston: Beacon Press, 1966.
- 35 Hendrik DE MAN, *The Remaking* [...], pp. 147-148
- 36 Zie: Hendrik DE MAN, *Après Coup* [...], pp. 119-135 en Hendrik DE MAN, *Cavalier Seul* [...], pp. 93-106. Twee verschillende, maar even waardevolle relaxen van die missie werden geschreven door Emile Vandervelde: Emile VANDERVELDE, *Trois Aspects de la Révolution Russe*, Parijs:

- Berger-Levrault, 1918 en Emile VANDERVELDE, *Souvenirs d'un militant socialiste*, Parijs: Editions Denoël, 1939.
- 37 Hendrik DE MAN, *The Remaking [...]*, pp. 231, 242, 243, 245. Voor een meer uitvoerige behandeling, zie: Guy DESOLRE, Henri De Man et le Marxisme. Critique de la Critique. In: *Sur l'œuvre d'Henri de Man [...]*, pp. 56-59.
- 38 Hendrik DE MAN, *The Remaking [...]*, pp. 151-152, 245-246. Door te erkennen dat een land nood heeft aan democratie vooraleer het de overgang kan maken naar het socialisme, maakte de Man 'op heldere wijze komaf met een van de grootste dubbelzinnigheden van het marxisme' (Michel BRÉLAZ, *Henri de Man [...]*, pp. 52-53). Dat verklaart waarom de Man soms als een liberale socialist wordt bestempeld. (Zie bijvoorbeeld: Monique CANTO-SPERBER, *La tradition socialiste libérale en France*. In: *Le Socialisme Liberal. Une Anthologie: Europe-États-Unis*, Parijs: Esprit, 2003, pp. 55-61.) Toch moet worden benadrukt dat de Mans keuze voor de democratie niet betekende dat hij positief stond tegenover de traditionele parlementaire democratie. Hij bleef vinden dat die vorm van democratie vooral de gevestigde belangen diende en gekenmerkt werd door weinig consistente besluitvorming. Zie: Hendrik DE MAN, *The Remaking [...]*, pp. 277-278.
- 39 Hendrik DE MAN, *The Remaking [...]*, pp. xii, 4, 5, 49, 153.
- 40 Hendrik DE MAN, *The Remaking [...]*, pp. 154-155, 161, 163, 164, 166, 175-176.
- 41 Hendrik DE MAN, *The Remaking [...]*, pp. 182, 185, 193-195.
- 42 Peter DODGE, *Voluntaristic Socialism: an Examination of the Implications of Hendrik De Man's Ideology*. In: *International Review of Social History*, 3(1958)3, p. 388. Dodge publiceerde ook een boek dat een nuttige synthese bevat van de opvattingen van de Man inzake de psychologische grondslagen van zijn 'nieuwe socialisme'. Zie: Peter DODGE, *Beyond Marxism [...]*, pp. 90-123.
- 43 Zie: Hendrik DE MAN, *Au Delà du Marxisme [...]*, p. 29.
- 44 Hendrik DE MAN, *Le Socialisme Constructif [...]*, p. 94; *L'Idée Socialiste [...]*, p. 491. Over die kwestie, zie Madeleine GRAWITZ, Henri De Man et la Psychologie Sociale. In: *Sur l'œuvre d'Henri de Man [...]*, pp. 75-102; Michel BRÉLAZ, *Henri de Man [...]*, pp. 273-308; Pierrette RONGÈRE, *L'Apport de Henri De Man [...]*, pp. 70-74.
- 45 Zie: Hendrik DE MAN, *Au Pays du Taylorisme*, Brussel: Editions du Peuple, 1919.
- 46 Zie: Hendrik DE MAN, *Après Coup [...]*, p. 141; *Cavalier Seul [...]*, p. 110.
- 47 Hendrik DE MAN, *The Remaking [...]*, pp. 255-256.
- 48 Hendrik DE MAN, *Lesson of War [...]*, p. 77.
- 49 Ik beperk mij tot een paar voorbeelden. De Man vond geen aanwijzingen dat de angst voor een bolsjewistische revolutie er zat aan te komen in de Verenigde Staten. Evenmin stuurde hij zijn visie bij over de redenen waarom de VS gingen deelnemen aan de Eerste Wereldoorlog. Hij schreef dat de redenen daarvoor 'van een hogere orde waren dan de belangen van de kapitalisten' en 'te maken hadden met een veel bredere visie op het menselijk geluk en een veel dieper geloof in de democratie dan die van gelijk welke Europese staatsman'. Dat de 'vogels en de eekhoorns tammer waren dan waar ook in Europa', had volgens de Man eveneens te maken met het vriendelijk karakter van de Amerikaanse samenleving. Alleen 'niet-geassimileerde immigranten' gooiden documenten de lucht in. Zie: Hendrik DE MAN, *The Remaking [...]*, pp. 249, 254. 'Roast Beef and Apple Pie' was het ironische kopje dat Michel Brélaz plaatste boven een paragraaf die ging over de eerste kennismaking van de Man met de VS. Zie: Michel BRÉLAZ, *Henri de Man [...]*, pp. 68-74.
- 50 Hendrik DE MAN, *The Remaking [...]*, pp. 258-260.
- 51 Zie: Charles S. MAIER, *The Politics of Productivity: Foundations of American International Economic Policy after World War II*. In: *International Organization*, 31(1977)4, pp. 607-633.
- 52 Die onderstroom in het Belgische socialisme wordt treffend geïllustreerd in een boek van Emile Vandervelde. Het verscheen in hetzelfde jaar als *The Remaking*: Emile VANDERVELDE, *Le Socialisme contre l'Etat*, Parijs: Berger-Levrault, 1918.
- 53 Hendrik DE MAN, *The Remaking [...]*, pp. 275-276. Voor meer uitleg over het Amerikaanse politiek liberalisme, dat zich gedeeltelijk onderscheidt van het klassieke liberale denken door zijn progressieve karakter, zie: Alan RYAN, *John Dewey and the High Tide of American Liberalism*, New York: Norton, 1995 en Eric FONER, *The Story of American Freedom*, New York: Norton, 1999, pp. 139-162.
- 54 Hendrik DE MAN, *The Remaking [...]*, pp. 279-281.
- 55 Hendrik DE MAN, *The Remaking [...]*, pp. 281, 283-285.
- 56 Zie: Hendrik DE MAN, *Réflexions sur l'Economie Dirigée*, Brussel: L'Elegantine, 1932, pp. 8-10. Ik verwijs eveneens naar de opmerkingen van Alfredo Salsano, een van de zeldzame wetenschappers die het laatste hoofdstuk van *The Remaking of a Mind* in verband brengt met het plansocialisme van de Man. Zie: Alfredo SALSANO, *Gli ingegneri e il socialismo. Taylorismo e planismo di fronte alla grande crisi*. In: Enzo COLLOTTI (red.), *L'Internazionale Operaia e Socialista tra le Due Guerre*, Milaan: Feltrinelli, 1985, pp. 1198-1210.
- 57 Zie: Hendrik DE MAN, *Corporatisme et Socialisme*, Parijs/Brussel: Labor, 1935. Daarin roept hij het beeld op van een 'echte industriële democratie' die haaks stond op de Duitse en de Italiaanse varianten. Volgens de Man 'maskeerden die hoe de kapitalistische wereld tegen de democratie ageerde' (pp. 41, 37). Hoewel Sternhell af en toe naar het boek verwees, verzuimde hij om te zeggen dat het doordringen was van een duidelijke antifascistische boodschap en verkoos hij om het voor te stellen als de volgende stap op weg naar het fascisme. Zie: Zeev STERNHELL, *Neither Right Nor Left [...]*, pp. 192-193; Over het liberaal-corporatistische model, zie: R. Jeffrey LUSTIG, *Corporate Liberalism: the Origins of Modern American Political Theory*, Berkeley: University of California Press, 1982.
- 58 Zie: Hendrik DE MAN, *Le Plan du Travail*, Parijs/Brussel: Labor, 1935, p. 24; Annexe I – Les Thèses de Pontigny. In: Hendrik DE MAN, *L'Idée Socialiste [...]*, pp. 531-534; Voor een beknopte beschrijving van hoe de Man de Belgische weg naar het plansocialisme zag, zie: Gerd-Rainer HORN, *European Socialists Respond to Fascism. Ideology, Activism and Contingency in the 1930s*, Oxford: Oxford University Press, 1996, pp. 74-95 en Erik HANSEN, *Hendrik de Man and the Theoretical Foundations of Economic Planning: The Belgian Experience, 1933-40*. In: *European History Quarterly*, 8(1978)2, pp. 233-257.
- 59 Hendrik DE MAN, *The Remaking [...]*, pp. 287.
- 60 Zie: Hendrik DE MAN, *Au Delà du Nationalisme [...]*, pp. 238-240.
- 61 Zie: Hendrik DE MAN, *Gegen den Strom. Memoiren eines europäischen Sozialisten*, Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1953, p. 286.
- 62 Dick PELS, *The Dark Side of Socialism [...]*, p. 90.
- 63 Hij bedacht zich toen hij te maken kreeg met de toenemende antisocialistische hysterie. Daardoor zag een universiteit in de staat Washington zich verplicht om een van zijn seminars te schrappen, omdat hij in 1920 campagne voerde voor de Boeren-Arbeiderspartij. Zie: Hendrik DE MAN, *Après Coup [...]*, pp. 166-169 en Hendrik DE MAN, *Cavalier Seul [...]*, pp. 128-131.
- 64 Stanley PIERSON, *Leaving Marxism: Studies in the Dissolution of an Ideology*, Stanford: Stanford University Press, p. 73. Voor een soortgelijke interpretatie, zie: Mark MAZOWER, *Dark Continent. Europe's Twentieth Century*, New York: Vintage Books, 2000, p. 136. Die gedachte wordt meer uitgewerkt in: Gerd-Rainer HORN, *From 'Radical' to 'Realistic': Hendrik de Man and the International Plan Conferences at Pontigny and Geneva*. In: *Contemporary European History*, 10(2001)2, pp. 239-265. Meerdere verschillen tussen de Mans oorspronkelijke opvatting over het plansocialisme en de naoorlogse wereldorde komen daarbij aan bod.
- 65 Hendrik DE MAN, *The Remaking [...]*, pp. 288.